
Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 7 (2001)

Intellectuals

Intellectuals and communism: a review

Gustav Auernheimer

doi: [10.12681/sas.627](https://doi.org/10.12681/sas.627)

Copyright © 2015, Gustav Auernheimer

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Auernheimer, G. (2015). Intellectuals and communism: a review. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 7, 39–62. <https://doi.org/10.12681/sas.627>

Διανοούμενοι και κομμουνισμός. Μια ανασκόπηση

Gustav Auernheimer*

Στο περιοδικό αυτό έχουν συζητηθεί, σε μια σειρά από άρθρα, οι αιτίες της κατάργησης του κομμουνιστικού συστήματος. Στο παρόν άρθρο υποστηρίζεται η θέση ότι σ'αυτές τις αιτίες προστίθεται και η έλλειψη των διανοουμένων με την αυθεντική σημασία της λέξης. Το παραδοσιακό στρώμα των διανοουμένων, όπως μπόρεσε να διατηρηθεί στη Δύση, με όλες τις αλλαγές που υπέστη, είχε εξαφανισθεί στον 'υπαρκτό σοσιαλισμό'. Αυτή η 'εξαφάνιση' ξεκίνησε στην κομμουνιστική Ρωσία ήδη λίγα χρόνια μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917. Έτσι έλειπε ένα κοινωνικό στρώμα, το οποίο θα μπορούσε με την κριτική του να προβλέψει και να επισημάνει τις κοινωνικά ανεπιθύμητες εξελίξεις. Το άρθρο πραγματεύεται καταρχάς τις θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με το ζήτημα των διανοουμένων, στη συνέχεια τις θέσεις μερικών επιλεγμένων διανοουμένων σχετικά με τον κομμουνισμό· ως προς αυτούς μεγαλύτερη έμφαση δίνεται σε συγγραφείς από την εποχή του μεσοπολέμου. Περιγράφεται πώς έβλεπαν αυτοί οι διανοούμενοι τη Σοβιετική Ένωση στη βάση των δικών τους εντυπώσεων. Στο τελευταίο μέρος γίνεται αναφορά στο πώς 'αποστάτες' διανοούμενοι αποτιμούσαν τη στράτευσή τους και στη συνέχεια τη ρήξη τους με τον κομμουνισμό. Στο τέλος τίθεται το ερώτημα κατά πόσο συνδέεται πολιτικά και πολιτισμικά με το εθνικό κράτος ο παραδοσιακός ρόλος των διανοουμένων και εάν αυτός ο δεσμός μπορεί στο μέλλον να αντικατασταθεί.

Εισαγωγή

Στο περιοδικό αυτό έχουν μέχρι τώρα εξετασθεί σε μια σειρά από άρθρα

* Δρ. Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Marburg.

οι αιτίες για την κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος. Στο πρώτο και ταυτόχρονα στο πιο διεξοδικό κείμενο σχετικά με το θέμα αυτό ο Ηλίας Κατσούλης σημειώνει τη διαφορά ανάμεσα στους λόγους, οι οποίοι μπορούν να χαρακτηρισθούν ως 'ιστορική κληρονομιά', και σε εκείνους οι οποίοι διαθέτουν έναν 'εγγενή συστημικό' χαρακτήρα. Ο συγγραφέας εξετάζει το ρόλο της νομεικλατούρας, που ήλεγχε τόσο την οικονομική παραγωγή όσο και τον κρατικό μηχανισμό, χωρίς να περιορίζεται η εξουσία της από άλλες κοινωνικές δυνάμεις. Στο πλαίσιο μιας γενικής γραφειοκρατικοποίησης οι σχέσεις της αγοράς είχαν αποκλεισθεί. Από την άλλη μεριά προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι ελλείψεις της διευθυνόμενης οικονομίας γεννήθηκε μια 'δεύτερη αγορά' της οποίας η λογική εισχώρησε σε διάφορους κοινωνικούς τομείς και συνέβαλε στη διάβρωση του συστήματος (Κατσούλης 1998). Σ' ένα δεύτερο άρθρο τονίζεται ότι το γιγάντιο δημοκρατικό έλλειμμα συνδεόταν άμεσα με τη χαμηλή παραγωγικότητα και την έλλειψη οικονομικού ανταγωνισμού (Γιαννακάκης 2001). Στο τέλος τέθηκε το ερώτημα πώς συνδέονταν μεταξύ τους εσωτερικοί και εξωτερικοί παράγοντες της κατάρρευσης. Την εποχή της παγκοσμιοποίησης, σημειώνεται, ένα δημοκρατικό έλλειμμα δεν είναι τόσο σοβαρό όπως ένα έλλειμμα στην οικονομική πρόοδο. Όταν κράτη όπως αυτά του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' θυσιάζουν την οικονομική λογική, τότε είτε αφανίζονται ή εξωθούνται αναγκαστικά στην περιφέρεια. Από αυτή τη σκοπιά η πολιτική της περσετρόϊκα του Γκορμπάτσώφ δεν εμφανίζεται ως μια προσπάθεια διάσωσης του σοσιαλισμού, αλλά ως μια προσπάθεια προσαρμογής στα καπιταλιστικά μοντέλα ανάπτυξης (Μουζέλης 2001).

Στο παρόν κείμενο διατυπώνεται η θέση ότι μια επιπλέον αιτία για την κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος έγκειται στην έλλειψη διανοουμένων με την αυθεντική σημασία της λέξης. Το παραδοσιακό στρώμα των διανοουμένων, όπως μπόρεσε να διατηρηθεί στη Δύση, με όλες τις αλλαγές που υπέστη, είχε εξαφανιστεί στον υπαρκτό σοσιαλισμό. Αυτή η 'εξαφάνιση' είχε αρχίσει ήδη στην κομμουνιστική Ρωσία λίγα χρόνια μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917. Αυτό σήμαινε ότι έλλειπε ένα κοινωνικό στρώμα, το οποίο ακριβώς σε μια σοσιαλιστική κοινωνία είχε να επιτελέσει σημαντικές λειτουργίες: κριτική στην εξουσία, αντίβαρο στην πολιτική ηγεσία, περιορισμό της επίσημης ιδεολογίας, υπεράσπιση του ελεύθερου πεδίου δράσης ατόμων και ομάδων, εκπόνηση εναλλακτικών μορφών δράσης, προειδοποίηση για ανεπιθύμητες εξελίξεις, αντίσταση στην κατάχρησης εξουσίας. Με λίγα λόγια πρόκειται για λειτουργίες οι οποίες είναι απαραίτητες για την ύπαρξη μιας 'κοινωνίας πολιτών', που όμως μπορούν από την πλευρά τους

να επηρεάσουν μόνον στο βαθμό που υπάρχουν τουλάχιστον καταρχάς ίχνη θεσμών της κοινωνίας πολιτών. Τέτοιοι 'ελεύθεροι από το κράτος χώροι' είτε δεν υπήρχαν καθόλου στις κομμουνιστικές κοινωνίες είτε βρισκόνταν μόνο στα όρια της νομιμότητας. Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με το ερώτημα, γιατί παρά την ύπαρξη τέτοιων συνθηκών ένας μεγάλος αριθμός διανοουμένων της Δύσης είχε επηρεασθεί τουλάχιστον πρόσκαιρα από τον κομμουνισμό. Αυτό που προξενεί εντύπωση εδώ δεν είναι το γεγονός ότι συχνά ακολουθούσαν το 'πνεύμα των καιρών', αλλά ότι το ακολουθούσαν χωρίς καμιά αμφισβήτηση (Furet 1998: 15 επ.). Στη βάση μιας γενικής διατύπωσης τίθεται το ερώτημα, αν και κατά πόσο ανταποκρίνεται στην αλήθεια το ότι ο διανοούμενος χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από μια συνειδητή απόσταση από την πολιτική πρακτική και την έλλειψη άμεσης υπευθυνότητας. Αν η απάντηση είναι καταφατική, τότε ακολουθεί το ερώτημα, πώς μπορεί ένας διανοούμενος να τεθεί στην υπηρεσία ενός κράτους ή ενός κόμματος χωρίς να εγκαταλείψει με τον τρόπο αυτό την ανεξαρτησία του, η οποία είναι αποφασιστική για την αυτοκατανόησή του (Hertfelder 2000: 13). Μια άλλη εξίσου σημαντική θεματική, η οποία, όμως, δεν είναι δυνατόν να εξετασθεί στο παρόν κείμενο αλλά θα αναφερθούμε σε αυτήν μόνο εν συντομία, είναι το κατά πόσο είναι δικαιολογημένο να χαρακτηρίζονται οι ριζικές αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη το 1989 ως 'επανάσταση των διανοουμένων'. Έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί μιν οι μάζες να κατέβηκαν στους δρόμους και να εξανάγκασαν τις κυβερνήσεις τους να ενδώσουν, ωστόσο στα διάφορα 'φόρα' και 'στρογγυλές τράπεζες' από την πλευρά της αντιπολίτευσης συμμετείχαν σχεδόν μόνο διανοούμενοι και καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό την πολιτική της μεταβατικής περιόδου (Ash 1992: 396).

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετασθούν θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με το ζήτημα των διανοουμένων, όμως το κεντρικό βάρος θα δοθεί σε εκείνες τις προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στη μαρξιστική θεωρία και κάτω από τις συνθήκες του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' (II). Τα δύο κεφάλαια που ακολουθούν εξετάζουν τις θέσεις επιλεγμένων διανοουμένων σχετικά με τον κομμουνισμό, κυρίως συγγραφέων από την εποχή μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων. Αυτή η χρονική περίοδος, από την Οκτωβριανή Επανάσταση μέχρι τη νίκη της Σοβιετικής Ένωσης στο 'μεγάλο πατριωτικό πόλεμο', μπορεί να θεωρηθεί κατά κάποιο τρόπο ως η ηρωική εποχή του κομμουνισμού, η οποία συνδεόταν με μια ανάλογη γοητεία. Καταρχάς θα περιγράψουμε πώς έβλεπαν τη Σοβιετική Ένωση οι διανοούμενοι, με τους οποίους θα ασχοληθούμε, στη βάση των δικών τους εντυπώσεων καθώς και ποιες ήταν εκείνες

οι πλευρές του κομμουνισμού που διέθεταν ιδιαίτερη ελκτική δύναμη(III). Στο τελευταίο μέρος θα εξετασθεί το ερώτημα, πώς δικαιολογούσαν οι ‘αποστάτες’ διανοούμενοι την καταρχήν στράτευση τους με τον κομμουνισμό και στη συνέχεια τη ρήξη τους με αυτόν (IV). Στα ‘εξομολογητικά τους κείμενα’ εμφανίζονται επιχειρήματα που έπαιζαν ένα ρόλο για την κριτική στο κομμουνιστικό σύστημα σ’ όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του και τα οποία εν μέρει με την κατάρρευση του απέκτησαν απροσδόκητα επικαιρότητα.

Θεωρίες σχετικά με τους διανοούμενους

Όπως για αρκετούς τομείς της κοινωνιολογίας έτσι και για την κοινωνιολογία των διανοουμένων πολλά ερεθίσματα προέρχονται από το έργο του Pierre Bourdieu. Σύμφωνα με τον Bourdieu οι διανοούμενοι στα τέλη του 19ου αιώνα μπόρεσαν να παρέμβουν στο πολιτικό γίγνεσθαι, αφού είχαν ήδη διαμορφώσει μια ιδιαίτερη αυθεντία. Αυτή βασίζεται στη γνώση σε έναν ορισμένο τομέα της επιστήμης ή της τέχνης, όπου η παραγωγή πρέπει να είναι δυνατή ανεξάρτητα από την πολιτική εξουσία. Ένας άνθρωπος του πολιτισμού ως ‘διυπόστατο ον’ πρέπει να πληροί δύο προϋποθέσεις για να είναι διανοούμενος: αφενός πρέπει να ανήκει σε έναν κόσμο πνευματικά αυτόνομο, αφετέρου να προσφέρει την επαγγελματική του γνώση σε μια πολιτική δραστηριότητα που διαδραματίζεται έξω από το πεδίο της πνευματικής του δράσης. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται μια ασταθής σύνθεση αυτονομίας και πολιτικής στράτευσης. Κατά τον Bourdieu οι διανοούμενοι ούτε μπορούν να δρουν απεριόριστα μόνο στη βάση των δικών τους αντιλήψεων (όπως συνέβαινε με τον Sartre) ούτε να περιορίζονται σε ένα ρόλο ειδικών (όπως συνέβαινε με τον Foucault). Όταν οι διανοούμενοι είναι οι θεματοφύλακες του ‘οικουμενικού’, τότε πρέπει να υπερασπίζονται και την δική τους αυτονομία. Πολλοί διανοούμενοι, υποστηρίζει ο Bourdieu, θυσίασαν τις ικανότητές τους για χάρη του προλεταριάτου, διότι λόγω ενός είδους ενοχής καμώνονταν τους πιο κουτούς από ό,τι ήταν.(Bourdieu 1991: 18 επ., 41 επ.). Χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την πολιτική παρέμβαση των διανοουμένων στα τέλη του 19ου αιώνα ο Bourdieu αναφέρεται στη λεγόμενη ‘υπόθεση Dreyfus’ στη Γαλλία. Το έτος 1898 δημοσιεύθηκε ένα μανιφέστο, στο οποίο οι υπογράφωντες απαιτούσαν αναθεώρηση της δίκης στην οποία ο Εβραίος λοχαγός Dreyfus είχε καταδικασθεί σε ισόβια με την κατηγορία της δόθηκεν προδοσίας κρατικών μυστικών. Οι υποστηρικτές του Dreyfus χαρακτηρίστηκαν από τους αντιδραστικούς, μοναρχικούς αντιπάλους τους ως

'les intellectuels' (οι διανοούμενοι) και 'στολιόθηκαν' με χαρακτηρισμούς που αργότερα εμφανίζονταν συχνά σε σχέση με τη λέξη αυτή: αφηρημένοι, χωρίς ένστικτο, αντίπαλοι του έθνους, Εβραίοι, παρηγμασμένοι, άσχετοι. Κοινό στοιχείο αυτών που είχαν υπογράψει το μανιφέστο ήταν η ρεπουμπλικανική - δικαιοκρατική στάση τους, καθώς και η πεποίθησή τους για τη δυνατότητα να ευρεθεί ορθολογικά η αλήθεια. Αποφασιστική επίδραση είχε το γεγονός ότι οι οπαδοί του Dreyfus αντιμετώπισαν τις επιθέσεις και στο επίπεδο της ορολογίας, πήραν τη λέξη 'intellectuels', τη γέμισαν με τις απαιτήσεις τους και δήλωσαν με αυτοπεποίθηση ότι πιστεύουν σ' αυτήν. Με τον τρόπο αυτό συνέβαλαν στην αποκατάσταση της υπόληψης του Dreyfus. Η έκφραση απέκτησε μια τόσο μεγάλη ελκτική δύναμη που οι αντίπαλοι του Dreyfus δεν κατόρθωσαν να την αποφύγουν πλήρως. Μερικοί μάλιστα χαρακτήρισαν τους εαυτούς τους ως τους 'πραγματικούς διανοούμενους' και τους αντιπάλους τους ως 'ήμιδιανοούμενους' ή 'ψευδοδιανοούμενους' (Bering 1982: 32 επ.).

Εάν στραφούμε στις σχετικές συζητήσεις στο σοσιαλιστικό-κομμουνιστικό πεδίο, ενδεικνύεται να ξεκινήσουμε με τον Λένιν. Στο κείμενό του *Τι να κάνουμε*, που δημοσιεύθηκε το 1902, ο Λένιν υποστηρίζει ότι η ιστορία όλων των χωρών δείχνει ότι η εργατική τάξη από μόνη της μπορεί να αναδείξει μόνον μια 'συντεχνιακή' συνείδηση, δηλαδή την πεποίθησή της για την αναγκαιότητα να οργανωθεί σε συνδικάτα και να καθοδηγεί τον αγώνα κατά των επιχειρηματιών. Αντίθετα η θεωρία του σοσιαλισμού, γράφει ο Λένιν, αντλεί την καταγωγή της από τις φιλοσοφικές, ιστορικές και οικονομικές θεωρίες που προέρχονται από τους μορφωμένους εκπροσώπους των κυρίαρχων τάξεων που έχουν ατομική ιδιοκτησία. Αλλωστε και ο Μαρξ και ο Ενγκελς, οι θεμελιωτές του επιστημονικού σοσιαλισμού, ανήκαν λόγω της κοινωνικής τους θέσης στην αστική διανοήση. Η πολιτική ταξική συνείδηση μπορεί να αποκτηθεί από τους εργάτες μόνον από τα έξω, από μια σφαίρα που βρίσκεται έξω από τις σχέσεις μεταξύ εργατών και επιχειρηματιών. Πρώτιστο καθήκον τώρα, λέει ο Λένιν, είναι να προωθήσουμε την ανάπτυξη επαγγελματιών-επαναστατών, οι οποίοι όσον αφορά την κομματική δραστηριότητα θα βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τους ηγέτες που προέρχονται από τους κύκλους των διανοουμένων (Lenin 1978: 385 επ., 430, 487). Ενώ ο Λένιν από τη μια μεριά τονίζει τη θεωρητική υπεροχή των διανοουμένων αστικής προέλευσης, από την άλλη μεριά ωστόσο βλέπει τα μειονεκτήματα των διανοουμένων σε σύγκριση με τους εργάτες. Στο βιβλίο *Ένα βήμα μπροστά, δύο βήματα πίσω* (1904) ο Λένιν πραγματεύεται το θέμα του συνεδρίου του

σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Ρωσίας, που είχε λάβει χώρα την προηγούμενη χρονιά και στο οποίο έγινε η διάσπαση ανάμεσα στους μπολσεβίκους και τους μενσεβίκους. Σ' αυτό το πλαίσιο πιστεύει ότι η 'διάνοση' ως ιδιαίτερο στρώμα της καπιταλιστικής κοινωνίας χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από ατομισμό και ανικανότητα στην αυτεπιβολή πειθαρχίας. Η ασάθεια των διανοουμένων έχει σχέση με τις επαγγελματικές και βιοτικές τους συνθήκες, που αντιστοιχούν συχνά στις συνθήκες μιας μικροαστικής ύπαρξης. Αντίθετα το προλεταριάτο στο εργοστάσιο προσαρμόζεται στη συλλογική δουλειά και την πειθαρχία και έτσι μαθαίνει να οργανώνεται. Ο Λένιν διαπιστώνει μια αντίθεση ανάμεσα στα προλεταριακά ρεύματα και τα ρεύματα των διανοουμένων στο εργατικό κίνημα. Η επαναστατική-ορθόδοξη σοσιαλδημοκρατία εκφράζει τα προλεταριακά ρεύματα, ενώ η οππορτουниστική-ρεβιζιονιστική σοσιαλδημοκρατία εκφράζει τα ρεύματα της δημοκρατικής 'διάνοσης' (Lenin 1976: 266 επ., 383 επ., 395). Οι απόψεις του Λένιν είναι αμφίσημες μέχρι αντιφατικές. Αποδίδει στους διανοούμενους δύο ρόλους που με κανέναν τρόπο δεν συμβιβάζονται μεταξύ τους. Από τις δύο θέσεις του που έχουν παρουσιασθεί εδώ, θα κυριαρχήσει αργότερα στη Σοβιετική Ένωση εμφανώς η δεύτερη, δηλαδή εκείνη η οποία τρέφει μια δυσπιστία απέναντι στους διανοούμενους ως δυνητικούς φορείς 'αστικής ιδεολογίας' και γι' αυτό το λόγο τους υποβάλλει σ' έναν αυστηρό έλεγχο διαμέσου του κόμματος.

Μπορεί μεν να έχουν πραγματοποιηθεί κριτικές έρευνες στον τομέα της κοινωνιολογίας των διανοούμενων στον 'υπαρκτό σοσιαλισμό', όμως, μόνον στη Δύση ήταν δυνατόν να δημοσιευθούν. Σ' αυτές τις έρευνες σκιαγραφούνται δύο διαφορετικές προοπτικές. Σύμφωνα με την μια προοπτική, όπως υποδειγματικά εκπροσωπείται από τους Ούγγρους György Konrad και Ivan Szeleenyi, η διάνοση θεωρείται ως η νέα κυρίαρχη τάξη. Οι διαφορές ανάμεσα στην τελευταία και τη γραφειοκρατία έχουν εξασθενήσει και οι δύο μαζί αποτέλεσαν ένα μπλοκ απέναντι στην εργατική τάξη. Στη σοσιαλιστική κοινωνία οι διανοούμενοι, οι 'τελεολογικοί αναδιανομείς', διέθεταν το υπερπροϊόν και αυτό το γεγονός νομιμοποιόνταν στη βάση των ειδικών τους γνώσεων. Η οικονομία της αγοράς δεν μπόρεσε να προσφέρει στην ανατολικοευρωπαϊκή διάνοση αρκετές εργασιακές δυνατότητες και γι' αυτό την ανάγκασε να μπει η ίδια στη θέση της αστικής τάξης. Η θεωρία του Λένιν και η πρακτική των μπολσεβίκων, σύμφωνα με τους συγγραφείς αυτούς, είχαν δημιουργήσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις, εφόσον καθιέρωσαν το κόμμα των εργατών ως εμπροσθοφυλακή των επιλέκτων και με τον τρόπο

αυτό θεμελίωσαν τον εξέχοντα ρόλο της διανόησης. Στο σοσιαλιστικό σύστημα είχαν εκπληρωθεί οι προϋποθέσεις, οι οποίες θα επέτρεπαν τη συγκρότηση της διανόησης σε κυρίαρχη τάξη: η ομογενοποίηση οικονομίας και πολιτικής καθώς και η ύπαρξη μιας ιδεολογίας μονοπώλησης της εξουσίας (Konrad/Szelenyi 1978: 63 επ., 114 επ., 391 επ.). Η προσπάθεια των συγγραφέων να αποδείξουν ως εύθραστη τη διαφορά ανάμεσα στη γραφειοκρατία και τους διανοούμενους οδηγεί σε τελευταία ανάλυση στην εξαφάνιση των κριτηρίων για τον ορισμό των τελευταίων. Οι Konrad/Szelenyi γράφουν ότι στα κράτη του ανατολικού μπλοκ κάθε μέλος της κεντρικής επιτροπής του κομμουνιστικού κόμματος είναι και ένας διανοούμενος (1978: 253), όμως δεν γίνεται σαφές γιατί η ιδιότητα ενός μέλους της κεντρικής επιτροπής τον καθιστά διανοούμενο και σε τι συνίσταται το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δραστηριότητας των διανοουμένων. Σύμφωνα με τη δεύτερη προοπτική η διανόηση αποτελεί εν δυνάμει φορέα χειραφετητικών αλλαγών. Ως παράδειγμα για αυτήν την άποψη μπορεί να αναφερθεί το βιβλίο *Η Εναλλακτική Λύση* του Ανατολικογερμανού Rudolf Bahro. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι το στρώμα της διανόησης όχι μόνον αποτελεί ένα κεντρικό στοιχείο της γραφειοκρατικής οργάνωσης της παραγωγικής και αναπαραγωγικής διαδικασίας, αλλά αποτελεί εξίσου το δυναμικό για πιθανές αλλαγές. Η κοινωνία παράγει ένα πλήθος γενικών ικανοτήτων που δεν μπορούν να απορροφηθούν πλήρως από το μηχανισμό. Πρωτίστως η διανόηση νιώθει την αντίφαση ανάμεσα στην ποιοτική παιδεία και την πολιτική κηδεμονία. Οι πνευματικοί ηγέτες του 'αντιγραφειοκρατικού μπλοκ' προέρχονται από τις γραμμές των 'ιδεολόγων' του κομματικού και κρατικού μηχανισμού, ο οποίος τους υποβίβασε σε ειδικούς για τη διεξαγωγή προπαγάνδας. Πρώτοι αυτοί, λέει ο Bahro, είναι σε θέση να αναγνωρίσουν την παραμόρφωση της προσωπικότητας από το υπάρχον σύστημα ρόλων και να την αποδώσουν σε κοινωνικά αίτια (Bahro 1977: 379 επ.). Τα γεγονότα του 1989 φαίνεται να έχουν δικαιώσει τον Bahro. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι οι πρωτεργάτες των ριζικών αλλαγών δεν προέρχονταν τόσο από τον κυρίαρχο μηχανισμό, αλλά από ομάδες οι οποίες κατόρθωσαν λιγότερο ή περισσότερο να ξεφύγουν από την ενσωμάτωσή τους σ' αυτόν.

Η γοητεία του κομμουνισμού

Ένα από τα πιο εντυπωσιακά, αλλά από την σημερινή σκοπιά και τα πιο καταθλιπτικά κεφάλαια από την τριλογία του Anatolij Rybakow για τη Σο-

βιετική Ένωση της δεκαετίας του 1930, είναι εκείνο στην αρχή του τρίτου τόμου που φέρει τον τίτλο 'Πόλη του φόβου'. Στο κεφάλαιο αυτό περιγράφεται πώς ο Ιωσήφ Στάλιν υποδέχεται τον Ιανουάριο του 1937 το συγγραφέα Lion Feuchtwanger. Η ακρόαση από το δικτάτορα δεν είναι τυχαία, αλλά έχει σαν στόχο να επηρεάσει το φημισμένο γερμανό συγγραφέα να γράψει με ευνοϊκό τρόπο για τη δεύτερη μεγάλη δίκη της Μόσχας, η οποία επρόκειτο σύντομα να ακολουθήσει. Ο Feuchtwanger ανήκε στους πιο γνωστούς δημοκράτες συγγραφείς της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και αποτελεί μαζί με τον Thomas Mann έναν από τους λίγους συγγραφείς που εγκατέλειψαν τη Γερμανία την περίοδο του φασισμού και του οποίου τα βιβλία σε ξενόγλωσσες μεταφράσεις έχουν ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό. Από τους κομμουνιστές θεωρείται ως ο 'απόσ αντιφασίστας'. Στη συνομιλία του με τον Στάλιν ο Feuchtwanger δεν αποδεικνύεται μεν ως ένας μη κριτικός θαυμαστής της Σοβιετικής Ένωσης, ωστόσο ο Στάλιν κατορθώνει να αντικρούσει προφανώς με πειστικότητα όλες τις αντιρρήσεις του, όπως: μήπως η δίκη κατά των Sinowjew και Kamenew και άλλων ηγετών των μπολσεβίκων την προηγούμενη χρονιά είχαν βλάψει την αξιοπιστία της Σοβιετικής Ένωσης ή μήπως οι σφαίρες κατά των εκτελεσθέντων είχαν ταυτόχρονα σκοτώσει και την αξίωση της δημιουργίας ενός νέου κόσμου; Σύμφωνα με τον Στάλιν οι καταδικασθέντες δεν κατόρθωσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις που συνδέονταν με τη θέση τους, ήθελαν όμως οπωσδήποτε εξουσία και γι' αυτό μεταβλήθηκαν σε αντίπαλους του λαού και του κράτους. Γιατί δεν υπήρχαν στη διαδικασία αποδείξεις, αλλά μόνον ομολογίες; Οι συνωμότες ήταν τόσο επιτήδειοι, ώστε δεν είχαν φυλάξει κανένα επιβαρυντικό γι' αυτούς στοιχείο. Εκτός αυτού ο λαός ήθελε μια απλή, κατανοητή διεξαγωγή της δίκης. Οι ισχυρισμοί που κυκλοφορούν στη Δύση για βασανιστήρια και άλλα μέσα πίεσης είναι καθαρά παραμύθια. Ο Feuchtwanger αποδέχεται την πρόταση του Στάλιν να λάβει μέρος ως παρατηρητής στη δίκη που επρόκειτο σύντομα να γίνει κατά του Pjatakow, του Radek και άλλων, ώστε να πεισθεί και ο ίδιος για τη νομιμότητα της διαδικασίας. Ένα άλλο ερώτημα ήταν: τι λείπει ο Στάλιν για την καλλιέργεια της λατρείας στο πρόσωπό του; Η απάντηση του Στάλιν ήταν ότι οι απλοί εργάτες και αγρότες, που ασχολούνται με τη δύσκολη ανοικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας, έχουν μια ανάγκη για λατρεία, την οποία πρέπει κανείς να αποδεχθεί, ακόμη κι αν στην πραγματικότητα δεν τη θέλει. Οι εκφράσεις ευγνωμοσύνης μόνον επιφανειακά αναφέρονταν στο πρόσωπό του, στην πραγματικότητα όμως αφορούσαν το κόμμα και τη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση. Στο τέλος της συνομιλίας φαίνεται ότι ο

Feuchtwanger συμφωνεί με τον Στάλιν ότι στη Σοβιετική Ένωση έχει καταργηθεί η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, το δικαίωμα στη δουλειά και τη μόρφωση έχει πραγματοποιηθεί και ότι έχει ανοικοδομηθεί μια πραγματική δημοκρατία, ενώ στη Δύση δεν υπάρχει πραγματική ελευθερία (Rybakow 1994: 21 επ.).

Οι αφηγήσεις του Rybakow συμπίπτουν με τις περιγραφές στις οποίες προβαίνει ο Feuchtwanger στο βιβλίο του *Moskau 1937. Ein Reisebericht für meine Freunde* ('Ένα ταξιδιωτικό αφήγημα για τους φίλους μου). Ο τόμος αυτός αμέσως μετά τη δημοσίευσή του στο Άμστερνταμ μεταφράσθηκε στα ρωσικά και μάλιστα εκδόθηκε σε 200.000 αντίτυπα. Και άλλα έργα του συγγραφέα εκδόθηκαν στη Σοβιετική Ένωση σε εξίσου μεγάλο αριθμό αντιτύπων. Στις ταξιδιωτικές του αφηγήσεις ο Feuchtwanger περιγράφει συχνά τη ζωή στην ΕΣΣΔ ως 'μια ζωή που χαρακτηρίζεται γενικά από λογική', και μάλιστα η ίδια της η υπόσταση αποτελεί γι' αυτόν 'μια απόδειξη για την ύπαρξη λογικής στον κόσμο' (Feuchtwanger 1993: 19, 106). Έκφραση αυτής της γενικής λογικής είναι πρωτίστως η σχεδιασμένη οικονομία, αλλά επίσης και η διαμόρφωση ενός στρώματος νέων διανοούμενων αγροτικής και προλεταριακής προέλευσης. Ακόμη και στη δίκη την οποία παρακολουθεί δεν βλέπει κανένα παράδειγμα πολιτικής δικαιოსύνης, αλλά την κυριαρχία της λογικής. 'Όλη η συνθήκη μοιάζει με μια συζήτηση ανάμεσα σε μορφωμένους ανθρώπους που προσπαθούν να βρουν την αλήθεια. Οι δράστες νιώθουν τους εαυτούς τους ένοχους και γι' αυτό ομολογούν τα εγκλήματά τους. Από αγάπη στο κόμμα δηλώνουν τη μετάνοιά τους. Εδώ ακούγεται ένα μοτίβο, που λίγα χρόνια αργότερα θα καταλάβει κεντρική θέση στο μυθιστόρημα *Darkness at Noon* του Arthur Koestler. Στο επεισόδιο ότι στη Σοβιετική Ένωση δεν υπάρχει ελευθερία της γνώμης, ο Feuchtwanger ανταπαντά ότι έχει καταργηθεί μόνον η 'ελευθερία της εξύβρισης' που είναι ιδίον των δυτικών δημοκρατιών. Η Σοβιετική Ένωση, λέει ο Feuchtwanger, απαγορεύει την προπαγάνδα υπέρ της αρχής $2 \times 2 = 5$, αντίθετα οι φασιστικές δικτατορίες απαγορεύουν την προπαγάνδα υπέρ της αρχής $2 \times 2 = 4$ (Feuchtwanger 1993: 55). Ένα κεφάλαιο φέρει τον τίτλο 'Στάλιν και Τρότσκι'. Ο πρώτος είναι 'σάρκα εκ της σαρκός του λαού', ενώ ο δεύτερος αντίθετα είναι κατάλληλος μόνον για την επανάσταση, όχι όμως για την κοπιαστική δουλειά της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης. Ο Τρότσκι δυστυχώς, υποστηρίζει ο Feuchtwanger, δεν αρκέσθηκε στο γεγονός ότι είναι ένας ταλαντούχος συγγραφέας. Τύποι σαν κι αυτόν είναι δογματικοί και φιλόδοξοι τυχοδιώκτες που δεν βρίσκουν το δρόμο προς το λαό. Τις διασυνδέσεις

με τους γερμανούς εθνικοσοσιαλιστές, τις οποίες ομολόγησαν οι κατηγορούμενοι στις δίκες της Μόσχας, τις θεωρεί ο Feuchtwanger ως πραγματικά πιθανές: 'Αφού και ο Αλκιβιάδης πήγε με τους Πέρσες, γιατί να μην πάει και ο Τρότσκι με τους φασίστες;' (Feuchtwanger 1993: 89).

Ύστερα από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο Feuchtwanger, αν και δεν επέστρεψε από τις Ηνωμένες Πολιτείες, αποτελούσε ωστόσο έναν από τους πιο αγαπητούς και πολυδιαβασμένους συγγραφείς στη Σοβιετική Ζώνη Κατοχής (από το 1949, Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας). Όμως το βιβλίο *Moskau 1937* εξαφανίστηκε λιγότερο ή περισσότερο. Και μόνον το γεγονός ότι αναφερόταν σε ένα μη-πρόσωπο όπως ο Τρότσκι και μάλιστα συγκρινόταν με τον Στάλιν αρκούσε για να μην δημοσιευθεί. Στον επίλογο μιας επανέκδοσης στο Βερολίνο μετά την κατάρρευση του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' το κείμενο αυτό χαρακτηρίζεται ορθά ως ένα αποκαλυπτικό ντοκουμέντο για τους μηχανισμούς της δημιουργίας ψευδαισθήσεων και της ψυχικής απώθησης γεγονότων, από τους οποίους δεν ξεφεύγουν ούτε οι διανοούμενοι. Η αντίθεση, που συχνά νιώθουν, ανάμεσα στον εαυτό τους και την κοινωνία, γίνεται ιδιαίτερα αισθητή με τον αναγκαστικό εκπατρισμό στο εξωτερικό, μεγαλώνει το αίσθημα της απομόνωσης και της έλλειψης της πατρίδας. Τότε το επόμενο βήμα είναι να καταφεύγουν στις φαντασιώσεις του μέλλοντος ή σε νομιζόμενους ισχυρούς συμμάχους (Feuchtwanger 1993: 113 επ.). Ο Lion Feuchtwanger δεν αποτελεί μια μεμονωμένη περίπτωση, αντίθετα. Η επιχειρηματολογία του είναι χαρακτηριστική για μια σειρά διανοουμένων, οι οποίοι μετά από ένα ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση εμφανίσθηκαν τουλάχιστον για κάποιο διάστημα ως υπερασπιστές του κομμουνιστικού συστήματος. Και η οριστική 'μεταστροφή' του ύστερα από μια προσωπική συνομιλία με τον Στάλιν έχει τουλάχιστον ένα όμοιο της. Πριν από δύο χρόνια είχε συναντηθεί με τον δικτάτορα ένας άλλος ουμανιστής διανοούμενος, ο γάλλος συγγραφέας Romain Rolland. Και αυτός επικαλέσθηκε τη λογική και παρουσιάσθηκε με κριτικές ερωτήσεις, και αυτός επίσης στο τέλος έπεσε στα δίκτυα της προσωπικότητας του Στάλιν (Furet 1998: 354 επ.).

Ένα αντίθετο παράδειγμα, δηλαδή την περίπτωση ενός διανούμενου ο οποίος μετά από σύντομη παραμονή στη μολοσεβικική Ρωσία επέστρεψε με αρνητικές εντυπώσεις, αποτελεί ο Βρετανός φιλόσοφος Bertrand Russell. Το ταξίδι του είχε πραγματοποιηθεί ήδη το 1920, όταν ακόμη συνέχιζε αδιάκοπα να λάμπει το παράδειγμα της Οκτωβριανής Επανάστασης. Το βιβλίο του που εκδόθηκε την ίδια χρονιά με τον τίτλο *The Practice and Theory of Bolshevism* χωρίζεται σε δύο μέρη, από τα οποία το πρώτο περιέχει τις δίκες του απόψεις

και το δεύτερο αποτελεί μια θεωρητική αντιπαράθεση. Ο Russell δεν θαμπώθηκε από το προσωπείο του καθεστώτος. Κανένας άλλος ταξιδιώτης δεν αποκόμισε τέτοιες γνώσεις που να επαληθευτούν σε τέτοιο βαθμό από την μετέπειτα εξέλιξη. Πολύ περισσότερο μάλιστα που ήταν της γνώμης ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται στο τέλος του και ότι ο κομμουνισμός είχε κατά βάση το δίκαιο με το μέρος του απέναντι στον καπιταλισμό. Ωστόσο, πίστευε ο Russell ότι η σοβιετική κυβέρνηση έχει χάσει την υποστήριξή της από τους εργάτες λόγω της κακής οικονομικής κατάστασης και ότι είναι αναγκασμένη να στηρίζεται όλο και περισσότερο σ' έναν κατασταλτικό μηχανισμό. Ο Russell δεν παραβλέπει καθόλου τις τεράστιες κληρονομημένες δυσκολίες τις οποίες έχει ν' αντιμετωπίσει το νέο σύστημα: τσαρισμός, παγκόσμιος πόλεμος, αποκλεισμός από τις δυτικές δυνάμεις, γενική υπανάπτυξη. Αυτό που προσάπτει στους μπολσεβίκους είναι ότι η θεωρία τους μοιάζει όλο και περισσότερο με μια θρησκεία με ολοκληρωμένα δόγματα. Ο Λένιν παρέπεμπε σε αποσπάσματα του Μαρξ και του Ένγκελς ωσάν να επρόκειτο για αλάθητες αυθεντίες (Russell 1987: 25 επ., 163 επ.). Και μπορεί μεν να ήταν ακόμη δυνατόν να μιλήσει κανείς με πολιτικούς της αντιπολίτευσης, όμως είχαν αρχίσει ήδη να διαγράφονται τα καταπιεστικά μέτρα ενάντια σε όλες τις αποκλίνουσες θέσεις. Η Οκτωβριανή Επανάσταση, υποστηρίζει ο Russell, δεν μπορεί ν' αποτελέσει μοντέλο για την Ευρώπη· σε περίπτωση που η Δύση ακολουθήσει το ρωσικό παράδειγμα, θα δημιουργηθεί μια μακρά φάση με οικονομικό χάος. Ο Russell συνοψίζει ως εξής τις εντυπώσεις από το ταξίδι του:

‘Πήγα στην Ρωσία ως σοσιαλιστής. Όμως η επαφή μου με εκείνους που δεν έχουν αμφιβολίες ενίσχυσε τις δικές μου αμφιβολίες όσον αφορά τη στενή προσκόλληση των ανθρώπων όχι στον ίδιο το σοσιαλισμό, αλλά στη σοφία, στην πίστη με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι πρόθυμοι να προκαλέσουν εκτεταμένο πόνο για χάρη της’ (Russell 1987: 61).

Το τρίτο παράδειγμα γνωστού διανοουμένου του οποίου οι απόψεις βρίσκονται κατά κάποιο τρόπο στο ενδιάμεσο μεταξύ της πλήρους αποδοχής, όπως συμβαίνει με τον Feuchtwanger, και του σκεπτικισμού του Russell αποτελεί ο Walter Benjamin. Στα κείμενά του όπου περιγράφει την παραμονή του στη Ρωσία το χειμώνα του 1926/27 κυριαρχεί μια επιφυλακτικότητα όσον αφορά τις πολιτικές σχέσεις. Οι παρατηρήσεις επικεντρώνονται σε διάφορες πλευρές της καθημερινής ζωής και του πολιτισμικού τομέα. Γι' αυτό άλλωστε μερικά σημεία είναι αποκαλυπτικά και από πολιτική έποψη, και μάλιστα εκείνα που αναφέρονται στην κοινωνική θέση των διανοουμέ-

νων. Ο Benjamin πιστεύει ότι η αύξηση της σημασίας του ειδικού, αποτελεί ένδειξη μιας 'εμπραγμάτωσης'. Είναι ο μόνος πολίτης, ο οποίος παριστάνει κάτι ανεξάρτητα από τον 'πολιτικό κύκλο δράσης'. Ο σεβασμός απέναντι στον ειδικό φθάνει καμιά φορά στα όρια του φετιχισμού. Πολλοί διανοούμενοι επανήλθαν ως ειδικοί στις θέσεις τις οποίες είχαν σαμποτάρει στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Ένα στρώμα διανοουμένων, το οποίο βρίσκεται στο περιθώριο όπως συμβαίνει στη Δύση, δεν υπάρχει πλέον. Είτε συνθηκολόγησε με τους μπολσεβίκους είτε εξοντώθηκε. Όμως το να βρίσκεται κανείς στο περιθώριο δεν είναι αξιοζήλευτο:

‘Σε κανέναν άλλο δηλαδή δεν φαίνεται αυτή η νέα ζωή πιο δύσκολη από ό,τι σε έναν παρείσακτο παρατηρητή. Να ανεχθεί αυτήν τη ζωή ως αργόσχολος είναι αδύνατο, διότι η ζωή και στην παραμικρή της λεπτομέρεια μπορεί να γίνει όμορφη και κατανοητή μόνο διαμέσου της εργασίας’ (Benjamin 1980: 327).

Παράλληλα ο Benjamin βλέπει τα καταπιεστικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με την πανταχού παρούσα συλλογικότητα. Το αξιοπίστο φρόνημα αποτελεί για τους περισσότερους ανθρώπους τη μοναδική εγγύηση κάποιων αγαθών. Γι' αυτό ο καθένας χρησιμοποιεί τόσο προσεκτικά τη γνώμη του, ώστε πολίτες από χώρες με δημοκρατικό σύνταγμα δεν θα μπορούσαν να το αντιληφθούν. Ο σύγχρονος σοβιετικός διανοούμενος, λέει ο Benjamin, είναι κυρίως ένας δημόσιος λειτουργός, εργάζεται στο τμήμα της λογοκρισίας, των οικονομικών ή της δικαιοσύνης: είτε βρίσκεται στο περιθώριο είτε συμμετέχει στην εξουσία (Benjamin 1980: 334 επ.). Επομένως στη Σοβιετική Ένωση δεν μπορεί να γίνει λόγος για τους διανοούμενους που χαρακτηριστικό τους είναι η αυτονομία με την έννοια του Bourdieu και οι οποίοι είναι γι' αυτό ικανοί να δρουν όπως οι υποστηρικτές του Dreyfus.

Για τη στάση των διανοουμένων στον κομμουνισμό έπαιζαν ρόλο οι αλλαγές που είχαν επέλθει στη Σοβιετική Ένωση στις δεκαετίες του 1920 και του 1930, δηλαδή ανάμεσα στις επισκέψεις του Russel και του Benjamin αφενός, του Feuchtwanger και του Rolland αφετέρου. Από το μπολσεβικικό πείραμα προέκυψε μια σταθερή τάξη, που είχε αποδείξει την ικανότητα επιβιώσής της και που έμοιαζε να αποτελεί σε όλους τους τομείς μια πραγματική εναλλακτική λύση προς την 'παρακμάζουσα' αστική κοινωνία. Το 1928 ανακοινώθηκε το πρώτο πενταετές πρόγραμμα, ενώ ο καπιταλιστικός κόσμος δονήθηκε λίγο αργότερα πολύ εντονα από την παγκόσμια οικονομική κρίση. Η αγορά φάνηκε ότι είχε χάσει οριστικά την αξιοπιστία της, ενώ το μέλλον έμοιαζε να ανήκει στη σχεδιασμένη οικονομία. (Furet 1998 : 200 επ.).

Ποια συμβολική αξία της αποδιδόταν πέρα από τον οικονομικό τομέα, δηλαδή η υποτιθέμενη απόδειξη για τη δυνατότητα της ανοικοδόμησης εκ νέου μιας κοινωνίας σύμφωνα με ορθολογικά κριτήρια, το αναφέραμε ήδη με το παράδειγμα του Feuchtwanger. Για τεχνοκρατικά οράματα προέκλυψε ένα ευρύ πεδίο, αλλά και πιο συγκρατημένες απαιτήσεις 'αστών' ειδικών μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές. Η περιφνημη έκφραση του Λένιν 'Κομμουνισμός - ίσον σοβιετική εξουσία συν εξηλεκτρισμός' προκαλούσε απευθείας τη σύνδεση του πολιτικού ριζοσπαστισμού με τη λατρεία της τεχνικής. Το ηλεκτρικό φως έπρεπε να φωτίσει το αγροτικό σκοτάδι και έτσι να φέρει την κοινωνική πρόοδο. Αυτή η εξέλιξη όχι μόνον άνοιξε νέες προοπτικές για τους διανοούμενους στην επαρχία, αλλά και για εκείνους που είχαν μεταναστεύσει. Και τότε σημειώθηκε ένα 'κίνημα επιστροφής στην πατρίδα' στο πλαίσιο του οποίου επέστρεψαν για παράδειγμα στην Σοβιετική Ένωση από το εξωτερικό οι Ρώσοι συγγραφείς Ilja Ehrenburg και Alexej Tolstoi. Ανάμεσα στους κομμουνιστές και τις πολιτικές δυνάμεις που στο παρελθόν ήταν διαμετρικά αντίθετες προς αυτούς άρχισαν να διαφαίνονται σημεία επαφής. Σε ένα μανιφέστο από κύκλους των 'λευκών' εμιγκρέδων αναφερόταν ότι ο μπολσεβικισμός φέρει εθνικό χαρακτήρα, κατέστειλε τις αναρχικές εξεγέρσεις των αγροτών, δημιούργησε ένα ισχυρό κράτος και θα επανασυστήσει τη μεγάλη ρωσική δύναμη (Koenen 2000: 114 επ.). Παραδείγματα για το μεγάλο ενδιαφέρον των ξένων μη κομμουνιστών, αλλά και αντικομμουνιστών διανοουμένων που συνάντησαν οι προσπάθειες της Σοβιετικής Ένωσης για τη σχεδιασμένη οικονομία, αποτελούν μερικά ονόματα από το περιβάλλον της «συντηρητικής επανάστασης» στη Γερμανία. Οι προσπάθειες της Μόσχας να βρει συμμάχους από τους κόλπους της εθνικοεπαναστατικής διάνοησης απέδωσαν προσωρινά καρπούς. Κομμουνιστές όπως ο Georg Lukacs και ο Ernst-August Wittfogel ίδρυσαν το 1932 μια 'ένωση εργασίας για τη μελέτη της σχεδιασμένης οικονομίας στην ΕΣΣΔ'. Κοινό χαρακτηριστικό των μελών της -ανάμεσά τους οι Ernst Junger, Ernst Niekisch και Carl Schmitt-, ήταν το γεγονός ότι για διάφορους λόγους συνηγορούσαν υπέρ ενός φιλοσοβιετικού προσανατολισμού της γερμανικής πολιτικής (Koenen 2000: 192 επ.).

Οι υποσχέσεις που δόθηκαν το 1917 είχαν προφανώς σταδιακά εκπληρωθεί.

'Ο κόσμος όπως υποσχέθηκε να τον δημιουργήσει η εξουσία, η οποία είχε επιβληθεί στη Ρωσία με την Οκτωβριανή Επανάσταση, δεν έπρεπε μόνον να γίνει πιο δίκαιος ή να προσφέρει στους ανθρώπους μεγαλύτερη οικονομική ασφάλεια, αλλά έπρεπε επίσης, και αυτό ήταν ίσως ακόμη πιο σημαντικό, να

γίνει ωραίος. Η αταξία και το χάος άλλων προγενέστερων εποχών έπρεπε να δώσουν τη θέση τους σε μια αρμονική, καλλιτεχνική, οργανωμένη πλήρως ζωή. Η απόλυτη υποταγή όλης της οικονομικής, κοινωνικής και απλά καθημερινής ζωής σε μια μοναδική αρχή σχεδιασμού, η οποία εμφανίσθηκε με την προοπτική να ρυθμίσει ακόμη και τις πιο παραμικρές λεπτομέρειες, να τις διαμορφώσει αρμονικά και να τις ενοποιήσει σε ένα 'Όλον, μετέβαλε αυτήν την αρχή -την ηγεσία του κόμματος- σε ένα είδος καλλιτέχνη, στον οποίο ο κόσμος όλος είναι χρήσιμος ως υλικό και που στόχος του είναι να κάμψει την αντίσταση του υλικού, να το καταστήσει εύπλαστο και να του δώσει κάθε επιθυμητή μορφή' (Groys 1988: 7).

Από αυτήν την έποψη μπόρεσε ο κομμουνισμός να αναπτύξει μια ελκυστικότητα όχι μόνον για επιστήμονες και συγγραφείς, αλλά και για καλλιτέχνες. Ένα τμήμα της ρωσικής πρωτοπορίας προσχώρησε στο μπολσεβικικό καθεστώς, ενώ η 'Intelligenzija' της εποχής, ένα ως προς το μεγαλύτερό του μέρος φιλελεύθερο στρώμα ευρωπαϊκού τύπου, εξοντώθηκε σε μεγάλο βαθμό. Αυτό το στρώμα ήταν από αισθητική έποψη μάλλον συντηρητικό, γι' αυτό και η εξαφάνισή του άνοιξε το δρόμο για τα πιο μοντέρνα καλλιτεχνικά στρώματα. Έτσι η προλεταριακή επανάσταση βοήθησε την επανάσταση στην τέχνη, το 'λαϊκό κομμισσαριάτο για την εκπαίδευση' ανταποκρίθηκε με την ίδρυση ανάλογων διοικητικών τμημάτων στο αίτημα για μια δικτατορία του καλλιτέχνη πάνω στους θεσμούς της τέχνης. Η κοινωνική υποδομή, η οποία διασφαλίζει στην αστική κοινωνία την οικονομική επιβίωση του καλλιτέχνη (αγορά τέχνης, δημόσια ενίσχυση, ιδιώτες μακίηνες κ.λπ.) κατέρρευσε. Για την αυτονομία της τέχνης δεν υπήρχε πλέον καμιά κοινωνική βάση, καταργήθηκε από την οικονομική αναγκαιότητα. Η πραγμάτωση του συνθήματος 'η τέχνη στη ζωή' οδηγούσε συχνά στην απασχόληση του καλλιτέχνη στον κρατικό μηχανισμό προπαγάνδας (Groys 1995: 95 επ.).

Με το ξεκίνημα της κολλεκτιβοποίησης στη γεωργία και την επιτάχυνση του εκβιομηχανισμού επεκτάθηκε ο ολοκληρωτισμός σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΣΕ αποφάσισε το 1932 να διαλύσει όλες τις ενώσεις των καλλιτεχνών, ενώ στο εξής δόθηκε η άδεια να ιδρυθούν ενιαίοι σύνδεσμοι για 'εργάτες της τέχνης' που διακρίνονταν ο καθένας ανάλογα με τον επαγγελματικό τομέα στον οποίον αναφερόταν. Το μοναδικό αληθινό έργο τέχνης, το σοσιαλισμό, το δημιούργησαν πολιτικοί, γι' αυτό και αποτελούσαν τους αρμόδιους ειδικούς και κριτικούς του σοσιαλισμού. Η σταλινική εποχή εκπλήρωσε με τον τρόπο της το αίτημα της πρωτοπορίας για μια τέχνη που εγκαταλείπει την παρουσίαση της ζωής και αντ'

αυτού προβαίνει σε μια αναδιάπλαση στο πλαίσιο ενός ολοκληρωτικού αισθητικού-πολιτικού προγράμματος. Ο 'σοσιαλιστικός ρεαλισμός' προσανατολιζόταν σε κάτι, το οποίο δεν υπήρχε ακόμη, αλλά έπρεπε πρώτα να δημιουργηθεί, και γι' αυτό ήταν επομένως κληρονόμος της πρωτοπορίας. Αυτό όμως που βρίσκεται σε εξέλιξη είναι οι πιο πρόσφατες οδηγίες του κόμματος. Για να μπορούν να τις εφαρμόσουν μερικοί καλλιτέχνες απέκτησαν πρόσβαση στους προνομακούς τομείς της κομματικής εργασίας (Groys 1988: 39, 42 επ., 58). Το πόσο λίγο μετρούσε σε τελευταία ανάλυση η δραστηριότητα των διανοουμένων αποδείχθηκε το αργότερο στη διάρκεια των 'Μεγάλων Εκκαθαρίσεων' από το 1936 έως το 1938. Ο συγγραφέας Isaaak Babel στη διάρκεια των ανακρίσεων εναντίον του κατέθεσε σοβαρά επιβαρυντικά στοιχεία για τον εαυτό του και πολλούς επώνυμους συναδέλφους του. Σύμφωνα με τις καταθέσεις του υπήρχε μεταξύ τους απόλυτη συμφωνία για το ότι η πολύτροπη δυτική τέχνη υπερέχει του σοβιετικού ερασιτεχνισμού. Όμως οι ανακριτές δεν ενδιαφέρονταν για τέτοιου είδους παιχνίδια των διανοουμένων, ήθελαν να ακούσουν κάτι πιο χειροπιαστό, όπως είναι η κατασκοπία, το σαμποτάζ, οι διασυνδέσεις με τροτοκιστές και σχέδια για απόπειρα κατά του Στάλιν. Τέτοια πλάσματα της φαντασίας ήταν γι' αυτούς πιο σημαντικά από την πραγματικότητα και ο κατηγορούμενος έπρεπε με την απολογία του να τα παρουσιάσει ως την αλήθεια. Αυτή η παράδοξη λογική κόστισε τη ζωή στον Babel (Koenen 2000: 256 επ.).

Η ρήξη με τον κομμουνισμό

Μεταξύ των διανοουμένων, οι οποίοι προσχώρησαν στον κομμουνισμό, στη συνέχεια διέρρηξαν τις σχέσεις μαζί του και μάλιστα αιτιολόγησαν αυτήν τη ρήξη, κανένας ίσως άλλος δεν μπορεί να είναι τόσο πειστικός και αντιπροσωπευτικός όσο ο Arthur Koestler. Γεννημένος στη Βουδαπέστη το 1905, γιός μιας ξεπεσμένης εβραϊκής μεσοαστικής οικογένειας, τοποθετούσε τον εαυτό του σ' εκείνα τα 'μορφωτικά στοιχεία', τα οποία σύμφωνα με το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* οδηγήθηκαν στο προλεταριάτο (Marx/Engels 1977: 471). Όταν προσχώρησε στο Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας (KPD) στο Βερολίνο το 1931, ήθελε να αφήσει τη θέση του ως συντάκτης στον εκδοτικό οίκο Ullstein και να γίνει οδηγός τρακτέρ στη Σοβιετική Ένωση. Ωστόσο τα σχέδιά του δεν προχώρησαν, διότι η ηγεσία του κόμματος πίστευε ότι ήταν πιο χρήσιμος ως μυστικό μέλος στη σημαντική θέση που είχε. Στην αυτοβιογραφία του *Η κόκκινη δεκαετία* γράφει ότι ένα ιδιαίτερο στοιχείο της κομ-

ματικής ζωής της περιόδου αυτής ήταν η λατρεία για κάθε τι το προλεταριακό και η περιφρόνηση των διανοουμένων. Οι τελευταίοι ήταν απλώς ανεκτοί, αλλά έχαιραν ελάχιστης εκτίμησης.

‘Το απεχθές πρόνομο να έχει κανείς τύχει αστικής παιδείας, η ικανότητα να μπορεί κανείς να δει σε ένα πρόβλημα περισσότερες από μια πλευρές, γινόταν αφορμή για συνεχή αυτοεπιτίμηση’ (Koestler 1991: 65).

Με την ολοκλήρωση της ‘σταλινοποίησης’ του KPD στα τέλη της δεκαετίας του είκοσι είχε εξαφανισθεί από την ηγεσία του κόμματος ο τύπος του πολύπλευρα μορφωμένου, ακαδημαϊκού διανοούμενου. Ένα ταξίδι στην ΕΣ-ΣΔ προκαλεί ήδη πολιτικές αμφιβολίες στον Koestler, όμως η πείνα, ο εκφοβισμός και οι εκκαθαρίσεις εξακολουθούν γι’ αυτόν ν’ αποτελούν τα αναγκαία στάδια στο δρόμο της προόδου. Το κόμμα είναι η ενσάρκωση της θέλησης της ιστορίας, λέει ο Koestler, δεν μπορεί κανείς απλά να αποτραβηχθεί, αλλά να το αλλάξει μόνον από μέσα. Η πολιτική του Λαϊκού Μετώπου με έμβλημα τον αντιφασισμό δίνει νέα ώθηση στον Koestler, ο οποίος δραστηριοποιείται γι’ αυτήν στο Παρίσι, όπου βρίσκεται εκπατρισμένος. Οι συλλήψεις μερικών φίλων του στη διάρκεια των εκκαθαρίσεων, κυρίως όμως οι εμπειρίες του από την πολιτική των κομμουνιστών στη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου πολέμου αποτελούν για τον Koestler το λόγο να δηλώσει το 1937 την αποχώρησή του από το κόμμα. Στην ‘αποχαιρεστήρια ομιλία’ του αποφεύγει την πολεμική, ωστόσο λέει τρεις φράσεις, οι οποίες κατά τη γνώμη του θεωρούνται ως κοινοτοπίες από τους κανονικούς ανθρώπους, από τους κομμουνιστές όμως εκλαμβάνονται ως κήρυξη πολέμου:

‘Δεν ισχύει το αλάθητο για κανένα πρόσωπο, κίνημα ή κόμμα’. - ‘Ανοχή απέναντι στον εχθρό είναι το ίδιο αυτοκτονική όπως η αδιαλλαξία απέναντι στο φίλο, ο οποίος επιδιώκει τον ίδιο σκοπό ακολουθώντας όμως έναν άλλο δρόμο’. - ‘Είναι προτιμότερη η επιζήμια αλήθεια από το χρήσιμο ψέμμα’ (Koestler 1991: 107).

Μερικά χρόνια αργότερα γράφει ότι έχει αποδειχθεί ότι η Κομμουνιστική Διεθνής δεν χρειάζεται διανοούμενους, αλλά μιαν ‘ανελέητη και τυφλά υπάκουη’ γραφειοκρατία. Οι λίγοι διανοούμενοι που κατέλαβαν θέσεις στη γραφειοκρατία στην αρχή έχασαν το δικαίωμα και σύντομα μάλιστα και την επιθυμία για αυτόνομη σκέψη (Koestler 1980 α: 50).

Το μυθιστόρημα του Koestler *Darkness at Noon* (στην ελληνική έκδοση με τον τίτλο *Ο Κομμισάριος*) που δημοσιεύθηκε το 1940 μπορεί να το διαβάσει κανείς όχι μόνον από την προοπτική του σταλινισμού, αλλά και από την

σκοπία του προβλήματος των διανοουμένων. Από αυτήν την οπτική γωνία η κεντρική σκέψη μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: Στο σοβιετικό σύστημα ο διανοούμενος όχι μόνον πρέπει να είναι πρόθυμος να υποτάσσεται, αλλά και να θυσιάζεται ως εξιλαστήριο θύμα. Το κεντρικό πρόσωπο, ο παλιός μπολσεβίκος και πρώην λαϊκός κομμισσάριος (Υπουργός) Rubaschow, αποδέχεται αυτήν την απαίτηση μετά από πολύ περίσκεψη. Στην απολογία του, στο μυθιστόρημα, περιέχονται και πραγματικές καταθέσεις του Μπουχάριν στη διάρκεια της τρίτης δίκης της Μόσχας το 1938. Ο Rubaschow ανήκει σε μια γενιά που καθορίσθηκε από το σοσιαλιστικό κίνημα πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση. Δεν μπορεί να προσαρμοστεί πλήρως στη λογική της νέας εποχής. Όταν τον συλλαμβάνουν και τον οδηγούν στη φυλακή με ένα ακριβό αμερικανικό αμάξι κάνει την παρατήρηση ότι οι σοβιετικοί δρόμοι είναι ακόμη πολύ άσχημοι για τέτοια αυτοκίνητα. Είναι συνηθισμένος να αναγνωρίζει γεγονότα, διότι θέλει να τα εξηγήσει και να τα αλλάξει. Για το νεαρό αστυνομικό που τον συνέλαβε αυτός ο τρόπος σκέψης αποτελεί ήδη αντιπαναστατική προπαγάνδα (Koestler 1979: 15 επ.). Στον τύπο του 'νέου σοσιαλιστικού ανθρώπου' ανήκει και ο αντίπαλος του Rubaschow, ο ανακριτής Gletkin. Η διαφορά στη βιογραφία των δύο γίνεται εμφανής από μια λεπτομέρεια: Παιδί αστικής οικογένειας ο Rubaschow παίρνει δώρο ένα ρολοί σε ηλικία οκτώ ή εννέα ετών, παιδί αγροτών ο Gletkin έμαθε σε ηλικία δεκαέξι ετών ότι η ώρα χωρίζεται σε λεπτά. Ο Rubaschow - υποστηρίζει ο Gletkin - δεν μπορεί να καταλάβει λόγω της καταγωγής του ότι η βία είναι αναγκαία για να συνηθίσουν οι αγρότες σε μερικά χρόνια σε εργασιακές διαδικασίες, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί στις καπιταλιστικές χώρες σε εκατό ή διακόσια χρόνια. Πρέπει κανείς να δίνει στις μάζες απλές εξηγήσεις για δύσκολες διαδικασίες, τα εξιλαστήρια θύματα αποτελούσαν αναγκαίο θεσμό σε όλες τις εποχές. Αλήθεια είναι αυτό που είναι χρήσιμο στην ανθρωπότητα, ψέμμα αυτό που τη βλάπτει. Δεν μετρούν κατηγορίες όπως συνείδηση ή υποκειμενική πρόθεση, αλλά μόνον ποιος έχει δίκιο ή άδικο. Ο Gletkin πιέζει τον Rubaschow να προσφέρει την εσχάτη υπηρεσία του στο κόμμα με το να παραδεχθεί τα εγκλήματα τα οποία δεν διέπραξε. Με τις καταθέσεις του στο δικαστήριο μπορεί να μειώσει την υπόληψη της αντιπολίτευσης και έτσι να βοηθήσει να διατηρηθεί η ενότητα του κόμματος και να ενισχυθεί η Σοβιετική Ένωση, το μοναδικό προπύργιο του σοσιαλισμού στον κόσμο. Αυτό που μπορεί μόνον να προσφέρει ο Gletkin ως αντίτιμο είναι ότι κάποτε, όταν μετά την οριστική νίκη του σοσιαλισμού ανοιχθούν τα μυστικά αρχεία, θα αναγνωρισθεί το δίκιο του Rubaschow, το οποίο σήμερα υποχρεωτικά πρέπει

να του το αρνηθούν. (Koestler 1979: 189 επ.). Ο κατηγορούμενος υπογράφει τα πρακτικά μνήμης. Αναγνωρίζει ότι αυτός και οι όμοιοί του είχαν μπλεχτεί βαθειά σε μια λαθεμένη λογική από την οποία δεν μπορούσαν να απελευθερωθούν. Επομένως όταν κατηγορεί κανείς άδικα τον Rubaschow για εγκληματικές πράξεις, αυτό είναι συνέπεια των θέσεων τις οποίες ο ίδιος υποστήριξε.

Το κείμενο του Koestler σχετικά με τα χρόνια που πέρασε στο Κομμουνιστικό Κόμμα και στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως, δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1949 στα αγγλικά στο συλλογικό τόμο *The God that failed*. Έξι γνωστοί συγγραφείς –οι Arthur Koestler, Ignazio Silone, Richard Wright, André Gide, Louis Fischer, Stephen Spender– περιγράφουν στο βιβλίο αυτό την πορεία τους προς τον κομμουνισμό και τη ρήξη τους με αυτόν. Το κείμενο του Koestler είναι το πιο σημαντικό στο προσεγμένο αυτό βιβλίο. Ο συντάκτης του συνεργαζόταν με τον κύκλο των διανοουμένων γύρω από το περιοδικό *Der Monat* και ανήκε στους πρωτεργάτες του ‘Κογκρέσσου για την ελευθερία της κουλτούρας’ που ιδρύθηκε το 1950 στο Βερολίνο. Ο τόμος με τον τίτλο *Ο Θεός που δεν ήταν κανένας* φέρνει στη μνήμη τη δεκαετία του τριάντα, την ‘κόκκινη δεκαετία’. Αποτελεί κατά κάποιο τρόπο την κλασική επεξεργασία του παρελθόντος από τη διάνοηση που είχε απογοητευθεί από τον κομμουνισμό. Σε μια σειρά από κείμενα του βιβλίου αυτού συγκρίνεται η πίστη στον κομμουνισμό με τη θρησκευτική πίστη. Το κόμμα θεωρείται ως εκκλησία, η ιδεολογία του ως υποκατάστατο της θρησκείας σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από την εκκοσμίκευση και την απώλεια αξιών. Η στράτευση με τον κομμουνισμό στο παρελθόν μοιάζει πολλές φορές τόσο ακατανόητη που φαίνεται σχεδόν να ξεφεύγει από την ορθολογική συνείδηση και να καταλήγει μόνον σε έναν τόνο ειρωνίας και σαρκασμού (Kuhn 1990: 23 επ.). Ένα εξίσου εντυπωσιακό κείμενο απολογισμού πρώην κομμουνιστών δεν έχει εκδοθεί από τότε. Ο χωρισμός που έγινε αργότερα ήταν λιγότερο δραματικός:

‘Για την ομάδα των διαδόχων του Gide, τον Sartre και τους συντρόφους, ο κομμουνιστικός Θεός δεν αποδείχθηκε τόσο ως λαθεμένος, αλλά απλά βαρετός. Τον εγκατέλειψαν χωρίς να δούν την αναγκαιότητα να δώσουν μια εξήγηση γι’ αυτό’ (Herling 2000: 339).

The God that failed στρέφεται κατά της άποψης που ήταν διαδεδομένη στη διάνοηση μετά το 1945 και υποστήριζε τη συνέχιση της συνεργασίας με τη Σοβιετική Ενωση σε αντιφασιστική βάση. Και η γενική ιδέα του βιβλίου είναι παρόλο ότι η χώρα αυτή απέκτησε μεγάλο πολιτικό βάρος από τις

καταστροφές που υπέστη και τη νίκη στον πόλεμο, ωστόσο όμως έχει μεταβληθεί στον κύριο εχθρό της ελευθερίας. Στη διάρκεια της δεκαετίας του τριάντα η ρητορική του αντιφασισμού αποτελούσε προφανώς το πιο ισχυρό κίνητρο για τη στράτευση δυτικών διανοουμένων υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία δεν εμφανιζόταν μόνον ως 'η πατρίδα όλων των εργαζομένων', αλλά και ως το μοναδικό γνήσιο προπύργιο απέναντι στο φασισμό που εξαπλωνόταν στην Ευρώπη. Μεταξύ των κομμουνιστών και των νέων συμμάχων τους κλείστηκε ένα είδος συμφωνίας: οι πρώτοι παραιτούνται από το μονοπώλιο του αντιφασισμού και αντ' αυτού οι 'fellow travellers' αποκηρύσσουν κάθε είδος αντικομμουνισμού (Furet 1998: 341 επ.). Με τη νίκη κατά του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η θέση αυτή παρουσιάστηκε ως μια κάποια δικαίωση. Ο στρατιωτικός θρίαμβος της Σοβιετικής Ένωσης φαινόταν σε πολλούς ανθρώπους ως απόδειξη για την υπεροχή του κοινωνικού της συστήματος, και μάλιστα ως ένδειξη της ηθικής της ανωτερότητας. Σ' αυτήν τη θέση ο Koestler αντέταξε ότι με αυτήν τη λογική η συμβολή της Ρωσίας στη νίκη κατά του Ναπολέοντα από το 1812 έως το 1815 θα έπρεπε να θεωρηθεί ως απόδειξη για την υπεροχή του τσαρισμού και της δουλοπαροικίας απέναντι στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης (Koestler 1980 b: 150).

Παρόμοιες εμπειρίες με τον Koestler είχε και ο γερμανόφωνος συγγραφέας Manes Sperber. Κοινό στοιχείο και των δύο ήταν η καταγωγή τους ως Εβραίων της Ανατολικής Ευρώπης, και οι δυο εργάστηκαν στο Παρίσι σε μια καμουφλαρισμένη κομμουνιστική οργάνωση για την πολιτική του Λαϊκού Μετώπου και μαζί εγκατέλειψαν το κόμμα. Σύμφωνα με τον Sperber στη δεκαετία του 1930 αποτελούσε ένα σταθερό στοιχείο της 'κομματικής φρασεολογίας' η θέση ότι ένας εργάτης λόγω της 'προλεταριακής του φύσης' κατανοεί όλες τις αλλαγές στην πολιτική της Κομιντέρν (Κομμουνιστική Διεθνής), ενώ η 'μικροαστική νοοτροπία' εμποδίζει ακόμη και τον πιο πιστό στο κόμμα διανοούμενο να δείξει την ίδια κατανόηση. Εύκολα κινδυνεύει να αποκλίνει από την κομματική γραμμή (Sperber 1994: 22). Η επίδραση των διανοουμένων στην πολιτική μειώθηκε στην ΕΣΣΔ, ιδιαίτερα από το θάνατο του Λένιν. Στην Κομιντέρν ασκούσαν επίδραση μόνον στους ομοίους τους, τις σημαντικές αποφάσεις τις έπαιρναν άλλοι. Όταν οι διανοούμενοι μεταβάλλονται σε επαγγελματίες πολιτικούς, τότε δρουν μόνον ως τέτοιοι. Ο αντιφασισμός της εποχής του Λαϊκού Μετώπου διεκίνησε την πίστη του στην απεριόριστη πολιτική ελευθερία, απαραίτητη προϋπόθεση για τους διανοούμενους. Παράλληλα με εμμονή υποστήριζε ότι μόνον η Σοβιετική Ένωση

στέκεται πραγματικά με αποφασιστικότητα κατά του φασισμού. Έτσι μπόρεσε να ασκήσει σημαντική ελκυστική δύναμη στους διανοούμενους ο συνδυασμός αντιφασισμός - Σοβιετική Ένωση (Sperber 1994: 134 επ.). Σε ακραίες περιπτώσεις είχαν υποκύψει πλήρως στο 'σοβιετικό μύθο'. Σ' αυτό το σημείο αναφέρθηκε ο George Orwell, ένας ακόμη συγγραφέας ο οποίος δεν ανήκε μεν ποτέ στο Κομμουνιστικό Κόμμα, είχε ζήσει όμως, όπως και ο Koestler, στην Ισπανία τα βίαια μέτρα των πιστών στη Μόσχα κομμουνιστών εναντίον άλλων αριστερών ρευμάτων. Σύμφωνα με τον Orwell στους θαυμαστές της ΕΣΣΔ που δεν ασκούσαν καμιά κριτική ανήκαν πολλοί επιστήμονες. Δεν έβλεπαν να απειλείται το έργο τους. Η Σοβιετική Ένωση χρειάζοταν επιστήμονες, γι' αυτό τους αναγνωρίζει προνόμια στο βαθμό που περιορίζονται στα δικά τους θέματα και σημειώνουν επιδόσεις στον τομέα αυτό. Οι συγγραφείς αντίθετα συχνά καταδιώκονταν ανελέητα, διότι σ' αυτούς αποφασιστικό ρόλο παίζει το σωστό φρόνημα. Στην πραγματικότητα μόνον ένα πράγμα άξιζε γι' αυτούς: η ελευθερία της γνώμης τους. (Orwell 1975: 94 επ.).

Και επανερχόμαστε για τελευταία φορά στον Koestler, διότι για τα συμπεράσματά μας έχει μεγάλη αξία η γνώμη του ότι οι διανοούμενοι είναι το πιο ευαίσθητο κομμάτι της κοινωνίας και ότι η κατάπτωσή τους αποτελεί μια ένδειξη για την ασθένεια όλου του κοινωνικού σώματος (Koestler 1980a: 50). Όσον αφορά το κομμουνιστικό σύστημα τόσο η 'κατάπτωση' όσο και η 'ασθένεια' για πολύ καιρό δεν έγιναν αντιληπτές, γι' αυτό άλλωστε και η γρήγορη κατάρρευση προκάλεσε ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη. Οι διανοούμενοι στον 'υπαρκτό σοσιαλισμό' δεν κατόρθωσαν ποτέ να εκπληρώσουν την λειτουργία του δείκτη για την 'κατάσταση της υγείας' της κοινωνίας. Δεν μπόρεσαν να ασκήσουν τις χαρακτηριστικές λειτουργίες των διανοουμένων στις οποίες αναφερθήκαμε στην εισαγωγή. Ο ρόλος τους περιορίστηκε στο ρόλο των ειδικών για ορισμένους ειδικούς τομείς, αλλά ακόμη και σ' αυτό το περιορισμένο πλαίσιο τους έλλειπε η αναγκαία αυτονομία. Δεν τους ήταν μορετό να επιμεινούν στη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα στην αλήθεια και το ψέμμα ή να αμφιβάλουν για το εάν ο σκοπός πραγματικά αγιάζει κάθε μέσο. Ακριβώς από τέτοιους τρόπους συμπεριφοράς χαρακτηρίζεται ο 'κλασικός' διανοούμενος. Δεν καλύπτεται από έναν απλό ορισμό, χαρακτηρίζεται περισσότερο από τη στάση του παρά από ένα ορισμένο επάγγελμα, αν και η επιστημονική ή καλλιτεχνική δραστηριότητα μπορεί να αποτελεί μια κατάλληλη 'αφετηριακή βάση'. Όταν οι διανοούμενοι καταφέρονται εναντίον άσχημων πολιτικών ή κοινωνικών καταστάσεων, είναι υποχρεωμένοι να έχουν κάποια επίδραση να προβούν σε συμμαχίες, ανάλογα με τις συνθήκες, με

σημαντικές κοινωνικές ομάδες. Δεν πρέπει όμως να επιτρέψουν να τους αφαιρέσουν πλήρως την αυτονομία τους και από μια ανάγκη προσαρμογής να φανούν με τη θέλησή τους πιο ανίδεοι από ό,τι είναι. Η αυτονομία των διανοουμένων βρίσκεται διαρκώς σε κίνδυνο και στα δημοκρατικά κράτη είτε από πολιτικά μέτρα κατά μη αρεστής κριτικής είτε από λαϊκιστικά ρεύματα ή γενικά από το πνεύμα της εποχής της κοινωνίας της διασκέδασης, στην οποία η πνευματική δραστηριότητα εμφανίζεται όλο και πιο παρωχημένη.

Ο 'υπαρκτός σοσιαλισμός' δεν εκπλήρωσε την προσδοκία που διατύπωσαν οι Μαρξ και Εγγελς στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*:

'Τη θέση της παλιάς αστικής κοινωνίας με τις τάξεις και τις ταξικές της αντιθέσεις παίρνει μια ένωση, όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθένα αποτελεί την προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων' (Marx/Engels 1977: 482).

Με την κατάρρευση των κομμουνιστικών συστημάτων δημιουργήθηκε το ερώτημα για το τι χάθηκε ανεπιστρεπτό και για το τι παραμένει από το σοσιαλισμό ως ιδέα και κοινωνικό κίνημα. Οι απαντήσεις μπορούν ουσιαστικά να ταξινομηθούν σε τρεις ομάδες: 1. Ο σοσιαλισμός γενικά είναι νεκρός, απέναντι στον καπιταλισμό δεν υπάρχει πλέον καμιά εναλλακτική λύση. Αλλά και αντιλήψεις σχετικά με έναν 'Τρίτο Δρόμο' θα έπρεπε να εγκαταλειφθούν, όπως ακριβώς άλλωστε και όλες οι άλλες κοινωνικές ουτοπίες. Αυτή η απάντηση είναι η συντηρητική. 2. Αυτό που έχει αποτύχει στην Ανατολή δεν ήταν πραγματικός σοσιαλισμός, αλλά η διαστροφή του. Δεν πρόκειται για ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό με την έννοια των σοσιαλδημοκρατών. Απέτυχε ο μαρξισμός-λενινισμός, όχι ο ρεβιζιονισμός. Ο Μαρξ και ο Λένιν είναι νεκροί, αλλά ζει ο Μπέρνσταϊν – αυτή είναι η δεύτερη θέση. 3. Παράλληλα με την σοσιαλδημοκρατική απάντηση που προηγήθηκε παραμένει ακόμη δυνατή μια κατά κάποιον τρόπο αριστερή σοσιαλιστική. Διακρίνει από τη μια μεριά τον Μαρξισμό και από την άλλη τον Λενινισμό-Σταλινισμό. Οι εκπρόσωποι της θέλουν να επιστρέψουν στον αυθεντικό Μαρξισμό σύμφωνα με τη θέση 'ο Λένιν και ο Στάλιν είναι νεκροί, αλλά ο Μαρξ ζει' (Thierse 1994: 11 επ.). Εάν θέλει κανείς να προβεί σε μια προσωρινή αξιολόγηση, τότε θα του φανεί η πρώτη απάντηση ως πολύ απλή, και μόνον για το λόγο ότι η αποτυχία του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' δεν έκανε καλύτερη τη δυτική κοινωνία από ό,τι ήταν προηγουμένως. Σημεία σύνδεσης και για το διάλογο κριτικών διανοουμένων προσφέρουν περισσότερο η δεύτερη και η τρίτη θέση. Και εδώ πρέπει να ληφθεί υπόψη το ερώτημα, το οποίο είχε θέσει

ο φιλόσοφος Ernst Bloch ήδη εδώ και πάνω από πενήντα χρόνια, δηλαδή κατά πόσο ο σταλινισμός παραμόρφωσε τον μαρξισμό και τον έκανε αγνώριστο ή κατά πόσο συνέβαλε για πρώτη φορά να γίνει γνωστός.

Η αλλαγή εποχής το 1989 δεν σήμαινε μόνον, λιγότερο ή περισσότερο, μια τομή για τις διάφορες μορφές του σοσιαλισμού, αλλά και για τον κλασικό ρόλο των διανοουμένων. Ένα από τα στοιχεία του ρόλου αυτού συνίσταται στο ότι οι φορείς του θεωρούνται στα πλαίσια ενός ανεπαρκούς παρόντος ως θεματοφύλακες των ευκαιριών για ένα καλύτερο μέλλον, π.χ. στους κόλπους της 'τυπικής δημοκρατίας' για το 'όχι ακόμη' μιας πραγματικής δημοκρατίας. Και ξαφνικά εμφανίσθηκε μια ριζοσπαστική απώλεια ουτοπιών. Σε αντίθεση με τον προηγούμενο, ανεβασμένο ρόλο του διανοούμενου που ήταν φορτισμένος με το πάθος του προαγγέλλοντος κινδύνου, ο διανοούμενος του 1989 εμφανίσθηκε κατά κάποιο τρόπο ως ένας σειсмоγράφος, που ένιωσε το σεισμό τελευταίος. Ήταν το ίδιο ανήμπορος όπως και οι περισσότεροι άλλοι (Hartung 1997: 41 επ.). Μια παραπέρα έποψη της αλλαγής του παραδοσιακού ρόλου των διανοουμένων συνδέεται με εξελίξεις, οι οποίες συνήθως συνοψίζονται κάτω από τη λέξη 'παγκοσμιοποίηση'. Αυτή η πλευρά μπορεί μόνον να κατονομασθεί στην παρούσα μελέτη, όχι όμως να συζητηθεί. Τα πολιτικο-εδαφικά σύνορα διαπερνούν στην παγκόσμια κοινωνία συνεχώς επιρροές από την οικονομία, την επιστήμη και την κουλτούρα. Η αντίθεση πολιτικής και κουλτούρας, όπου τοποθετείται η δραστηριότητα των διανοουμένων, εξασθενεί όλο και περισσότερο. Η ανάδειξη ενός ιδιαίτερου στρώματος διανοουμένων προς τα τέλη του 19ου αιώνα συνδεόταν με το σχηματισμό του δημοκρατικού εθνικού κράτους. Αυτοί οι διανοούμενοι δρούσαν ως συνήγοροι της κοινότητας ελεύθερων και ίσων πολιτών στους κόλπους μιας ορισμένης επικράτειας. Και επιπλέον συνδέονταν με αυτήν την επικράτεια με το κεντρικό μέσο, το οποίο αποτελεί η γλώσσα της κάθε χώρας. (Brumlik 2001: 51). Στην 'υπόθεση Dreyfus' το πλαίσιο ήταν εμφανές. Απομένει να δούμε, αν η πολιτική, πολιτισμική και γλωσσική σύνδεση με το εθνικό κράτος μπορεί στο μέλλον να αντικατασταθεί από ισοδύναμά της.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Ash, T. G. (1992). *Ein Jahrhundert Wird Abgewählt. Aus den Zentren Mitteleuropas 1980 - 1990*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag (*We The People. The Revolution of 89*. Cambridge: Granta Books 1990).

- Bahro, R. (1977). *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*. Köln - Frankfurt/M.: Europäische Verlagsanstalt.
- Benjamin, W. (1980). Moskau. Σε *Denkbilder. Gesammelte Schriften*, τόμ. IV, 1. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Bering, D. (1982). *Die Intellektuellen. Geschichte eines Schimpfworts*. Frankfurt/M. usw.: Ullstein.
- Bourdieu, P. (1991). *Die Intellektuellen und die Macht*. Hamburg: VSA.
- Brumlik, M. (2001). Intellektuelle, Postintellektuelle, Transintellektuelle. Thesen zum Probehandeln in der Weltgesellschaft. *Neue Zürcher Zeitung*, 29./30. 9., Nr. 226.
- Feuchtwanger, L. (1993). *Moskau 1937. Ein Reisebericht für meine Freunde*. Berlin: Aufbau (Amsterdam: Querido 1937).
- Furet, Fr. (1998). *Das Ende der Illusion. Der Kommunismus im 20. Jahrhundert*. München - Zürich: Piper (*Le passé d'une illusion*. Paris: Laffont 1995).
- Γιαννακάκης Ηλ. (2000). 'Η Αποσύνθεση του Κομμουνιστικού Συστήματος'. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 5/6.
- Groys, B. (1988). *Gesamtkunstwerk Stalin. Die gespaltene Kultur in der Sowjetunion*. München - Wien: Hanser.
- Groys, B. (1995). Die Ethik der Avantgarde. Σε: *Die Erfindung Russlands*. München - Wien: Hanser.
- Hartung, Kl. (1997). Über das Ja und das Nein. Εφημ. *Die Zeit*, 19.12., Nr. 52.
- Herling, G. (2000). *Tagebuch bei Nacht Geschrieben*. München - Wien: Hanser (polnisches Original Warschau 1998).
- Hertfelder, Th. (2000). Kritik und Mandat. Zur Einführung. Σε G. Hubinger/ T. Hertfelder (Hrsg.). *Kritik und Mandat. Intellektuelle in der deutschen Politik*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.
- Κατσούλης, Ηλ. (1998). 'Η Κατάρρευση των Κομμουνιστικών Καθεστώτων και ο Ρόλος του «Αρχιτεκτονικού Σχεδίου»'. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 1.
- Koenen, G. (2000). *Utopie der Säuberung. Was war der Kommunismus?* Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Koestler, A. (1979). *Sonnenfinsternis*. Roman. Frankfurt/M. usw.: Ullstein (*Darkness at Noon*. London 1940).
- Koestler, A. (1980 α). Die Intelligenz als Gesellschaftsschicht. Σε *Der Yogi und der Kommissar. Auseinandersetzungen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp (*The Yogi and the Commissar*. London 1945).

- Koestler, A. (1980 b). Sowjet-Mythos und Wirklichkeit. Σε *Der Yogi und der Kommissar*, ό.π.
- Koestler, A. (1991). *Das Rote Jahrzehnt*. Wien - Zurich: Europa-Verlag (Πρώτη Δημοσίευση Σε *The God that failed*. London 1949).
- Kuhn, H. (1990). *Bruch mit dem Kommunismus. Über autobiographische Schriften von Ex-Kommunisten im geteilten Deutschland*. Münster: Westfälisches Dampfboot 1990.
- Konrad, G./ Szelenyi, I. (1981). *Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht*. Frankfurt/M.: Suhrkamp (πρώτη δημοσίευση στα ογγρικά 1978).
- Lenin, W.I. (1976). Ein Schritt Vorwärts, Zwei Schritte Zurück (Die Krise in unserer Partei). Σε *Άπαντα*, τόμ. 7. Berlin/DDR: Dietz (πρώτη δημοσίευση στα ρωσικά 1904).
- Lenin, W.I. (1978). Was Tun? Σε *Άπαντα*, τόμ. 5. Berlin/DDR: Dietz (πρώτη δημοσίευση στα ρωσικά 1902).
- Marx, K./Engels, Fr. (1977). Manifest der Kommunistischen Partei. Σε *Άπαντα*, τόμ. 4. Berlin/DDR: Dietz.
- Μουζέλης, Ν. (2000). 'Τρεις Παρατηρήσεις πάνω στην Αποσύνθεση του Κομμουνιστικού Συστήματος'. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 5/6.
- Orwell, G. (1975). Zur Verhinderung von Literatur. Σε *Rache ist Sauer. Erzählungen und Essays*. Zürich: Diogenes (The Prevention of Literature. Σε *The Collected Essays*. London 1968).
- Russell, B. (1987). *Die Praxis und Theorie des Bolschewismus*. Darmstadt: Darmstädter Blätter 1987. (*The Practice and Theory of Bolshevism*. London 1920).
- Rybakow, A. (1994). *Stadt der Angst*. Roman. München: Deutscher Taschenbuch Verlag (πρώτη δημοσίευση στα ρωσικά, Μόσχα 1991).
- Sperber, M. (1994). *Bis man mir Scherben auf die Augen legt. All das Vergangene*, τόμ. 3. Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch Verlag (Wien: Europa-Verlag 1977).
- Thierse, W. (1994). Was bleibt vom Sozialismus? Σε K. Benz-Overhage u.a., επιμ., *Zwischen Rätesozialismus und Reformprojekt*. Köln: SPW - Verlag.